
George Ritzer THE GLOBALIZATION OF NOTHING

Pine Forge Press, Thousand Oaks, London,
New Delhi, 2004., 259 str.

Jedna od karakteristika suvremenih zapadnih društava jest, kako naglašavaju pojedini teoretičari, i velika potrošnja dobara i proizvoda, što je u teoriji dovelo do pojma potrošačkoga društva. Tim teoretičarima pripada i sociolog i pedagog, profesor na University of Maryland te pisac nekoliko poznatih udžbenika i priručnika iz sociologije George Ritzer. U svojoj novoj knjizi *The Globalization of Nothing* (*Globalizacija ničega*) Ritzer, u osam poglavlja, predstavlja svoj koncept ničega (*nothing*) te raspravlja o njegovu globaliziranju u suvremenom svijetu, uvodeći nekoliko novih pojmova.

U svojoj raspravi pod pojmom *ništa* Ritzer razumijeva one društvene oblike koji su centralno zamišljeni i kontrolirani te lišeni svoga distinktivnog sadržaja po kojem se razlikuju od drugih oblika. Definicija postaje jasnija ako se definira i drugi pol kontinuuma – *nešto* – pod kojim se razumijevaju oni društveni oblici koji su autohtono zamišljeni i kontrolirani te obiluju sadržajem po kojem se razlikuju od drugih oblika. Uvodeći te pojmove u društveni prostor, Ritzer uočava četiri podvrste ništa-nešto kontinuuma: ne-mjesto – mjesto, ne-stvar – stvar, ne-osoba – osoba i ne-usluga – usluga (*non-places – places, non-things – things, non-persons – persons, non-services – services*). Koncept ne-mjesta autor je izvorno preuzeo od francuskog antropologa Marca Augéa, dopunivši ga trima novim vrstama, dobivajući tako analitički okvir za daljnju analizu fenomena u po-

trošačkom društvu. Daljnjom konceptualizacijom pojma *ničega* te nizom primjera autor daje opis i sastavnice svake od četiri podvrste kontinuuma. Općenito, glavna obilježja onih društvenih oblika koje autor definira *nečim* (mjesto, stvar, osoba, usluga) jest unikatnost, vezanost za određeno mjesto i određeno vrijeme, bogatstvo ljudskim karakteristikama i čarobnost (*enchanted*). S druge strane, *ništa* (ne-mjesto, ne-stvar, ne-osoba, ne-usluga) jest serijsko, bez povezanosti s određenim mjestom i vremenom (*time-less*), lišeno ljudskih karakteristika i ikakva čara. Tako bi jedan gurmanski restoran (npr. s izvornim dalmatinskim jelima) bio bliže definiciji *nečega*, jer bi svojom ponudom bio vezan za određeno mjesto i vrijeme, atmosfera u takvu restoranu bila bi ugodnija, komunikacija neposredna i prirodna, a sve to bi davalo određenu čaroliju dotičnom mjestu. Restorani brze prehrane (*fast-food*), pak, bit će bliže definiciji *ničega*, jer su većinom svi isti (čak i arhitektonski), ponuda (hamburger) nije povezana s određenim mjestom i vremenom, sama komunikacija svedena je na što manju mjeru i strogo je propisana, čime takvo mjesto gubi čar i posebnost. Uz restorane brze prehrane, najbolji primjer oblika koji su *ništa* po autorovu su mišljenju internetske stranice posvećene kupovini (eBuy, Amazon itd.), koje su gotovo identične i bez ikakva distinktivnoga sadržaja, nadziru ih i osmišljavaju u jednom središtu, što potpuno odgovara autorovoj definiciji *ničega*.

Ritzer, nadalje, obrađuje pojam globalizacije, definirajući ga kao širenje praksi, ekspanziju odnosa preko kontinenata, organizaciju društvenoga života na globalnoj razini i rast zajedničke globalne svjesnosti. Razmatrajući odnose homogenosti i heterogenosti, globalnog i lokalnog, uočava potrebu uvođenja u raspravu novog pojma kao protutežu pojmu globalizacija, čime će se dobiti uravnoteženija slika globalizacije. Tako uvodi pojam *grobizacije* (*grobalization*), koji se usredotočuje na imperijalističke ambicije nacija, korporacija, njihovih želja i potreba da budu prisutne u svim dijelovima svijeta, a njihov je glavni interes rast (*grow*) moći, utjecaja i dobiti

diljem svijeta. Proces *globalizacije* sastoji se od tri potprocesa – kapitalizma, amerikanizacije i mekdonaldizacije – koji su i glavni pokretači i nositelji *globalizacije*. U čemu je zapravo razlika između *glokaliziranoga* i *globaliziranoga* svijeta? *Glokalizirani* svijet ima tendenciju rasta i održavanja raznovrsnosti. U takvu svijetu pojedinci i lokalne grupe imaju velik prostor za inovacije, socijalni su procesi relacijski i kontingentni, a potrošna roba i mediji vide se u službi individualne i grupne kreacije. *Globalizirani* svijet teži uniformnosti, za što su posebno pogodne velike strukture koje nadziru mogućnosti pojedinaca i grupa da kreiraju sebe i svoj svijet, a socijalni su procesi većinom determinirani i jednosmjerni. U svemu tome veliku ulogu imaju mediji i potrošna roba kao glavne snage kulturne promjene s velikim utjecajem na sve aspekte života u suvremenom svijetu.

Ukrštavanjem ovih dvaju kontinuuma (nešto-ništa, *glokalizacija-globalizacija*) dobivaju se sljedeće kombinacije: *glokalizacija* ničega, *glokalizacija* ničega, *globalizacija* ničega i *globalizacija* ničega. Autor za svaku kombinaciju daje obrazloženje i primjere, ali se posebno posvećuje procesu *globalizacije* ničega, glavnoj temi ove knjige.

Ovdje se sada postavlja pitanje zašto je društvene oblike koji su bliže 'ništa' (ne-mjesto, ne-stvar, ne-osoba, ne-usluga) kraju kontinuuma tako lako *globalizirati*. Nekoliko je ključnih karakteristika koje to omogućuju. Prije svega, ti proizvodi (npr. Coca Cola) vrlo se lako mogu nadzirati iz jednoga središta, njihova je proizvodnja jeftinija zbog nevezanosti za određeno mjesto, a i proizvod je takav da se može proizvoditi u velikim količinama. Najvažnije je obilježje, pak, neopterećenost dodatnim sadržajem, koji može ili poskup-

jeti proizvodnju ili uvrijediti nekoga iz druge kulture u kojoj se proizvod kani prodavati. I upravo ovdje glavnu ulogu ima proces amerikanizacije, jer SAD, kao najveći proizvođač (i potrošač), nudi svijetu najviše proizvoda koje redovito prati jaka promidžba, a uz to su spremniji proizvoditi sadržajno 'prazne' proizvode koji se lako uklapaju u bilo koju kulturnu sredinu. Ako na to navežemo i slučaj da je američka kultura uglavnom svačija 'druga kultura', u čijoj promidžbi posebnu ulogu imaju mediji i potrošna roba, onda je očito zašto se ljudi lako priviknu na američke proizvode i zašto je amerikanizacija jedan od glavnih pokretača *globalizacije*.

Glavni prigovor globalnom širenju takvih oblika jest smanjenje mjesta za oblike koji su *nešto*, što bi na kraju cjelokupan život moglo svesti na kupovinu. Sve to bi na kraju moglo rezultirati gubitkom *nečega*, iako ljudi žive u izobilju *ničega*. Na glavni prigovor navezuju se i završna razmatranja vezana uz probleme opstanka lokalnoga kao jedinog izvora originalnosti, posebnosti i inovativnosti, jer *globalno* sve više raste i zauzima sve više mjesta. 'Smrcu lokalnoga' došlo bi do velike praznine u čovjekovu životu, što bi imalo ozbiljne posljedice. Vezano uz to, koncept *globalizacije* ničega daje vrlo dobar kontekst za razumijevanje i objašnjenje događaja koji su se dogodili 11. rujna 2001., ali i drugih događaja vezanih uz porast fundamentalizma u svijetu. Otvarajući mogućnost daljnje razradbe svoga koncepta, kao i uvođenje novih pojmova i odnosa, Ritzer naglašava kako se *ništa* ne nalazi u ljudima, nego je ono povezano s oblicima koji su centralno zamišljeni i kontrolirani te lišeni svoga distinktivnog sadržaja. Ljudi svoj odnos prema nekom obliku *ničega* mogu ispuniti značenjem, čime taj oblik postaje nešto za tu osobu. Na kraju Ritzer anticipira moguće kritike svoga koncepta, od kojih se posebno ističe ona koja kaže kako su zapravo ljudi ti koji svoj izbor donose na temelju racionalnih kriterija. No, upravo su mediji i reklame usmjereni prema tome da ljudi svoje odluke donose na temelju neracionalnih premisa (npr. *image* vezan uz određeni *brand*), a nerijetko lju-

di zapravo i ne mogu postupiti racionalno jer im strukturalna realnost, tj. nepostojanje alternative oblicima *ničega*, to onemogućuje.

Knjiga *The Globalization of Nothing* zanimljiv je pogled na suvremeno potrošačko društvo i njegove fenomene – bili oni virtualni ili stvarni. Kao svojevrsna dopuna poznate Ritzerove knjige *Mekdonal-dizacija društva*, knjiga donosi analitički okvir za proučavanje globaliziranoga svijeta, ali i okvir za proučavanje oblika *ničega* u drugim područjima, poput politike, religije i sl. Brojnim i zanimljivim primjerima, novim konceptima i pojmovima ova će knjiga biti privlačna svima koji i inače istražuju fenomene suvremenoga globalnog i potrošačkog društva, ali i svima onima koji prate rad ovoga poznatog sociologa.

Mario Bajkuša

VUKOVAR '91: MEĐUNARODNI ODJECI I ZNAČAJ VUKOVAR '91: INTERNATIONAL ECHOES AND SIGNIFICANCE

Josip Jurčević, Dražen Živić, Bruna Esih (uredili)

Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2004., 233 str. (259 str. engleski jezik)

Zbornik radova "Vukovar '91: Međunarodni odjeci i značaj (2004.) – "Vukovar '91: International Echoes and Significance" – nastao je objavljivanjem radova koji su izloženi na međunarodnim znanstvenostručnim skupovima *Vukovar '91 – deset godina poslije* (2001.) i *Vukovar '91 – jedanaest*

godina poslije (2002.). Izvorni tekst i prijevod tiskani su u međusobno obratnim smjerovima.

Uz *Uredničko slovo i sadržaj*, Zbornik radova čine četiri tematska poglavlja pod sljedećim nazivima: *U zrcalu međunarodnog prava i sigurnosti*, *Međunarodna percepcija*, *Prinosi objektivnoj slici* i *Živjeti sa zlom*, nakon kojih slijede *Bilješke o autorima*.

Prvo poglavlje (9-76) pod nazivom *U zrcalu međunarodnog prava i sigurnosti* čine tri rada: Josip Jurčević: *Vukovar '91 – Međunarodno pravo i europska sigurnost*, Paul Lemmens: *Pravo na život i zabrana mučenja kao osnovne vrijednosti demokratskih društava u Europi* i Josip Jurčević i Katica Ivanda: *Vukovar '91 – Ženevske konvencije i logoraška iskustva*.

Upozoravajući na razvoj međunarodnoga prava i europske sigurnosti, Josip Jurčević dolazi do Vukovara '91, upozorava na njegov fenomen i iskustvo te zaključuje kako iskustvo Vukovara '91, između ostaloga, stvarno znači i slom međunarodnih sigurnosnih i humanitarnih sustava, u čiju su strukturu i povjerenje nakon 1945. godine uloženi golemi svjetski intelektualni, moralni, organizacijski i materijalni resursi. Kako nikada u povijesti djelovanjem ljudi nije stradalo više ljudi nego u XX. stoljeću, rad se može promatrati kao prinos sagledavanju tih problema i sprečavanju njihova ponavljanja u budućnosti.

Paul Lemmens navodi primjer iz prakse Europskog suda te pokazuje kako u zaštiti razne države imaju razne obveze. S jedne strane, države imaju negativnu obvezu, obvezu da se ne upleću u temeljna ljudska prava pojedinaca, i u tom smislu država koja ne čini ništa potpuno poštuje ljudska prava. No, s druge strane, država može imati i pozitivnu obvezu, obvezu poduzimanja mjera zaštite ljudskih prava, kako bi se ljudima osiguralo potpuno i valjano uživanje u njihovim ljudskim pravima.

Josip Jurčević i Katica Ivanda razmatrali su odrednice međunarodnoga prava i logoraška iskustva, ponajviše zbog paradoksalnosti da se na jednoj strani neprekidno povećavao broj žrtava i načina stradanja u logorima, a s druge je strane me-

đunarodno pravo sve više razvijalo normativni sustav koji je trebao štititi logoraše. Autori navode primjere kako su srbijanske vlasti otvarale logore na okupiranim dijelovima Hrvatske 1990. godine i izdvajaju niz svjedočenja logoraša. Zaključuju: što je međunarodno pravo razrađeno nije popisivalo zaštitu logoraša, njihova su iskustva bila sve negativnija.

Drugo poglavlje (77-121) pod nazivom *Međunarodna percepcija* uključuje četiri rada: Janusza Bugajskog: *Na prvoj crti bojišnice za nezavisnost – Hrvatska i Washington*, Martina Bella: *Razmatranja o Vukovaru*, Ivana Čizmića: *Vukovar '91 u američkom, kanadskom i engleskom tisku* i Dražena Živića: *Vukovar '91 u hrvatskom iseljeničkom tisku*.

Janusz Bugajski, između ostaloga, zaključuje da iskustvo Vukovara ima i pouku da se teroristički i protucivilni ratovi jednostavno ne mogu smiriti diplomacijom, pregovorima i neučinkovitim sankcijama. Slabi odgovori i međunarodna neodlučnost zapravo idu na ruku agresorima i teroristima. Prvi i osnovni princip sigurnosti jest sigurnost i zaštita pojedinaca. Otpor i nepopustljivost Vukovara Bugajski uspoređuje s otporom Varšave protiv nacističke okupacije 1944. godine i nekim drugim činovima nevjerojatne hrabrosti.

Martin Bell kaže kako u 30 godina, koliko je reporter, nikada ranije nije vidio takvo razaranje kao u Vukovaru. Smatra da je Vukovar imao svojevrsan status žrtve, a njegova je žrtvenost upotrijebljena u svrhu dobivanja priznanja Hrvatske od Europske zajednice, gdje je glavnu ulogu u priznavanju Hrvatske odigrala Njemačka. Bell kaže da je to primjer tadašnje diplomacije i prikladnoga sporazuma o uzajamnim uslugama (Britanci su dobili koncesiju od Nijemaca za izabrane točke *Sporazuma*). Zaključuje kako u Vukovaru nije bilo pobjednika, nego samo gubitnika.

Ivan Čizmić je zabilježio neke od najznakovitijih osvrti i analiza najvažnijih američkih, kanadskih, engleskih i irskih listova o vukovarskim događajima. Jedan od primjera jest osvrt koji iznosi njujorški *Wall Street Journal* od 7. 10. 1992. godine s vijesti da je vukovarski muzej potpuno nastradao. Arheološki odjel podsjećao je na arheološke iskopine s razbacanim komadima antiknih kipova. Međutim, primjećuje list, tu se ipak dogodilo čudo: "Postolja s bistama Marxa, Engelsa i Lenjina ostala su netaknuta".

Dražena Živić je za analizu fenomena Vukovara '91 odabrao šest iseljeničkih tiskovina iz Australije, SAD-a i Kanade od kolovoza do prosinca 1991. godine. Iako je navedeni pregled hrvatskoga iseljeničkog tiska kratak, dovoljan je za zaključak kako je hrvatski iseljenički tisak, unatoč nizu ograničenja, zbivanjima u Vukovaru i oko Vukovara dao zasluženo mjesto, označivši fenomen *Vukovara '91* stožernim događajem hrvatske borbe za slobodu i državnu neovisnost.

Treće poglavlje (123-217) pod nazivom *Prinosi objektivnoj slici* uključuje pet radova: Zlatka Karača: *Tragedija urbane baštine Vukovara*, Ivana Rogića: *Vukovar '91 i praksa protudruštva*, Miroslava Tuđmana: *Umreženo znanje: između kolektivnog zaborava i povijesnog pamćenja*, Luca Huyssea: *Žrtve te Gorana Milasa i Vlade Šakića: O čemu svjedoče zatočnici srbijanskih logora?*

Zlatko Karač opisuje položaj grada i uvjete njegova nastanka. Razlog dojmliive siluete grada, posebice na sjevernom dunavskom prospektu, jest u topografskoj razlici od 30 metara (između povijesne jezgre i povišenoga platoa s franjevačkim samostanom i vodotornjem). Vukovar je podunavski lučki grad s jakom trgovinom i obrtom, prometnim povoljnostima, centar preradbe za bogato ruralno zaleđe (mlinovi), industrijsko središte ("Borovo", "Vuteks", "Vupik"). Prema posljednjem predratnom popisu stanovništva, 1991. godine Vukovar je imao 44.639 stanovnika, a prema veličini hrvatskih gradova bio je na 11 mjestu. Što se tiče suvremene urbane aglomeracije Vukovara, nju čine četiri gradske cjeline: Stari Vukovar, Novi Vukovar,

Borovo i Lužac (stara Eltzova pustara). U prilogu su razglednice Vukovara s početka 20. stoljeća i slike s kraja 20. stoljeća.

Ivan Rogić razmatra agresorski trokut i upozorava kako su u katalozima, osim srpskog organizatora agresije, izostavljena barem dva "iz današnje perspektive jasno odredljiva, sudionika agresije: pojedine države članice 'međunarodne zajednice' i – srpsko protudruštvo u Hrvatskoj". Autor zasebno objašnjava pojam: *protudruštvo*. Upućujući na perspektive, zaključuje kako čitanje poučava da je Vukovar 1991. u središtu procesa revitalizacije koji se ne može dovršiti drukčije nego uspostavom pravedna mira i zasnivanjem nacionalnih i individualnih prava na razvitak kao prirodnih prava.

Miroslav Tuđman naglašava kako suvremenici i sudionici političkih i povijesnih zbivanja raspada bivše Jugoslavije i ratova na njezinu prostoru nemaju isto kolektivno pamćenje i ne dijele isto znanje o tim događajima. Najprepoznatljivije obrasce pamćenja i mišljenja zastupaju suprotstavljeni akteri u tim sukobima jer svaki štiti svoje interese: agresor, žrtva i međunarodna zajednica. Zato se razabiru sljedeći obrasci kolektivnoga pamćenja koje uvjetno možemo nazvati: "proizvodnja zaborava", "proizvodnja identiteta", "proizvodnja determiniranog kaosa" i "proizvodnja pristanka".

Luc Huyse, razmatrajući problematiku žrtava, upozorava na tipove žrtvi, pojedinačne i kolektivne žrtve, izravne i neizravne žrtve, žrtve prve i druge generacije, spol, djecu kao žrtve, identifikaciju žrtava, definiciju žrtve (društveno-politički čimbenici, pravne definicije, kulturni utjecaji, osobni doživljaj), sekundarnu viktimizaciju, "samoviktimizaciju", angažiranje žrtava, osnaženje žrtava, suparništvo među žrtvama te žrtve i počinitelje: naizmje-

nične uloge. Izdvaja kako je prepoznavanje žrtve ključno u traganju za pomirbom i navodi popis načela koja se moraju razmotriti, jer bi mogla pomoći domaćim i međunarodnim uredima da se na pravilan način bave tom temom.

Goran Milas i Vlado Šakić podsjećaju na to kako su se najstravičniji masovni zločini dogodili u 20. stoljeću, a najveći od njih – holokaust – na "najciviliziranijem" kontinentu, u Europi. Autori izlažu rezultate anketnog ispitivanja 1917 oslobođenih zatočenika srpskih logora prema sociodemografskim obilježjima uzorka, podacima o zarobljavanju, zarobljeništvu i mučenju. Izrazitu većinu zatočenika činili su Hrvati (94%) i katolici (94%). Uzorak se većinom sastojao od branitelja (72%), dok na civilno stanovništvo otpada 12% zatočenika, uz još 15% pripadnika civilne zaštite. Veliku većinu ispitanih osoba zarobila je JNA (79%), dok se u tom svojstvu znatno rjeđe spominju paravojne postrojbe (14%) i "teritorijalci" (5%). Zarobljenici su većinom odvođeni u srpske logore Sremsku Mitrovicu (34%) i Staićevo (28%), dok se rjeđe spominju druga odredišta (Begajci i Manjača, a rijetki su odvođeni u Bileću, Glinu, Knin, Niš ili Staru Gradišku). U prosjeku je zatočeništvo trajalo nešto manje od četiri mjeseca.

Četvrto poglavlje (219-228) pod nazivom *Živjeti sa zlom* čini rad Ante Vučkovića i Bože Vulete *Vukovar u svjetlu opraštanja*.

Fra Ante Vučković i fra Bože Vuleta upozoravaju kako kršćanstvo poznaje ponašanje zla i poznaje način ophođenja s njim. Izreći svoju muku nekome tko nosi istu muku i zauzvrat dobiti istu muku ne znači osloboditi se svoje muke, nego je udvostručiti. Tako postoje snažne veze koje žive jedino od međusobnoga hranjenja pesimizmom. Takav odnos treba pomoć izvana. Liječe nas razgovori koji nam ne potvrđuju pesimističnu viziju događaja, nego oni koji nam mogu otvoriti nove obzore. Autori zaključuju kako vrijeme neće izliječiti rane, ali oprost može iscijeliti i ranjene ljude i ranjeno vrijeme.

Zbornik radova *Vukovar '91: Međunarodni odjeci i značaj razboritim izlaganjem i dobro izabranim preglednim cjelinama*

donosi tekstove skupine autora u kojima se razmatraju pitanja međunarodnoga prava i sigurnosti, međunarodne percepcije, doprinosa objektivnoj slici i trenutačnoga stanja. Da pitanje Vukovara i dalje izaziva raznorazne podražaje, kao i da nedvojbeno zaslužuje razmatranja i odgovore na sporna pitanja, pokazuje održavanje međunarodnih znanstveno-stručnih skupova na ovu temu. Iako se u ovim razmatranjima veća važnost pridala međunarodnoj percepciji, a razmatranje vlastitih pravnih i sigurnosnih stajališta analitički se zanemarilo, to ne umanjuje znanstvenu i stručnu vrijednost ovoga Zbornika. Upravo u cilju poticanja daljnjih analiza i proučavanja ove problematike, ovaj Zbornik radovala dragocjeno je predstaviti u znanstveno-istraživačkim krugovima, jer ga ne može zaobići ni jedno ozbiljnije istraživanje o Domovinskom ratu, kao i široj javnosti, kako bi se jasno pokazalo da se na znanstvenom i stručnom području razmatraju i osjetljiva pitanja suvremenoga hrvatskog nacionalnog identiteta.

Vesna Ivanović

Paul Connerton KAKO SE DRUŠTVA SJEĆAJU

Antibarbarus, Zagreb, 2004., 171 str.

Hijerarhiju moći velikim dijelom determinira kontrola društvenoga pamćenja. Organiziranje kolektivnoga sjećanja uporabom suvremenih tehnologija i strojne obradbe podataka više nije puko tehničko pitanje, nego pitanje ključne političke odluke održavanja legitimiteta, nadzora i vla-

ništva nad informacijama. Kako se sjećanje grupe prenosi i održava, pitanje je kojim se Paul Connerton bavi u knjizi *Kako se društva sjećaju*. U tri poglavlja – *Društveno sjećanje*, *Komemorativne ceremonije* i *Tjelesna ponašanja* – Connerton razrađuje tezu da su naša iskustva o prošlosti velikim dijelom determinirana našim znanjem o prošlosti, a naše slike prošlosti zajednički služe legitimiranju postojećega društvenog poretka. Slike prošlosti i prikupljeno znanje o njoj prenose se i održavaju u manje ili više obrednim predstavama. Svojim diskursom izaziva postojeće teorijske ortodoksije, koje po autorovu mišljenju nisu primjereno objasnile inerciju društvenoga sistema.

Svaki početak sadrži element sjećanja, osobito kada određena društvena grupa nastoji početi ni iz čega. Moderna imaginacija uvijek se vraća mitskom povijesnom raskidu – Francuskoj revoluciji. Dekapitacija kralja bio je dramatičan, ritualni postupak koji simbolizira osvetu i konačan pad staroga poretka, opoziv vladajućega načela i dinastijske vladavine te legitimaciju pobjedničkoga režima. Revolucionari su se na taj način odrekli i institucije i političke teologije koja je tu instituciju ozakonila činom krunidbe i pomazanjem kralja u crkvi. Jedan je obred opozvao drugi. Pokušaji uspostavljanja početka neumoljivo utječu na obrazac društvenih sjećanja. Connerton pravi distinkciju između društvenoga sjećanja i povijesne rekonstrukcije. Povijesna rekonstrukcija ne ovisi o društvenom pamćenju, ali na razne načine može primati usmjeravajuće impulse i zauzvrat zamjetno formirati sjećanje društvenih grupa. Ekstremni slučajevi toga uzajamnog djelovanja jest nastojanje državnog aparata da građane lišava njihova pamćenja, što je karakteristično za totalitarne režime. Osobna povijest uklopljena je u povijest onih grupa iz kojih pojedinci izvode svoj identitet. Connerton ispituje upadljivu različitost između prožetosti društvenim sjećanjem u rutini svakodnevice i oskudne pažnje koja se pridaje specifično društve-

nom pamćenju u modernoj društvenoj i kulturnoj teoriji. Odgovor na taj problem započinje primjedbom kako je glavna poteškoća razvijanja teorije sjećanja kao oblika spoznaje u raznolikosti poziva na sjećanje koje postavljamo i potvrđujemo. Connerton razlikuje tri vrste sjećanja: osobno sjećanje, koje se odnosi na postupke sjećanja što za svoj predmet uzimaju nečiju životnu povijest; kognitivno sjećanje, pri čemu mislimo na razne oblike pamćenja znanja, te izvedba ili sjećanje navika, tj. sposobnosti da činimo i izvodimo određene akcije (čitanje, pisanje, vožnja biciklom...). Svaki od ova tri oblika sjećanja može se proučavati na načine kojima se objašnjava priroda posebnoga tipa neuspjeha subjekta čija se sposobnost pamćenja ispituje. Psihoanalitičari su osobno sjećanje promatrali kao segment životne povijesti individuum, a znakovit neuspjeh sjećanja ovdje je uzrokovan nesposobnošću subjekta da se sjeti prototipa vlastitih postupaka u situacijama u kojima se namjerno i nesvjesno dovodi u nepovoljne okolnosti i na taj način kompulzivno ponavlja prvotno i uzročno determinirano iskustvo. Kognitivno sjećanje promatrano je kao dio istraživanja univerzalnih mentalnih sposobnosti, pri čemu neuspjehu sjećanja pridonosi nemogućnost subjekta da usvoji sheme ili načela klasifikacije, odnosno njihovo neprihvatanje u određenim prilikama. Sjećanje navika subjekta, odnosno društveno sjećanje navika, bitan je sastojak uspješnoga i uvjerljivoga izvođenja kodova i pravila. Još je Halbwachs predano razmatrao značenje društvenoga sjećanja. U svojim je radovima dokazivao da pripadnošću određenoj društvenoj grupi (rodbinskoj, vjerskoj ili klasnoj) pojedinci zadobivaju, lokaliziraju i prikupljaju svoja sjećanja. Da-

kle, grupa je ta koja pojedincu osigurava mentalni prostor u kojem se sjećanje lokalizira i razvrstava. Mentalni prostori uvijek primaju podršku i vraćaju se materijalnim prostorima koje zauzimaju određene društvene grupe. Pritom naglašava da je za održavanje kolektivnoga sjećanja krucijalna povezanost s društveno specifičnim prostornim okvirom. Relativna stabilnost društvenih prostora daje privid stabilnosti i repetitivno aktivira prošlost u sadašnjosti. Kolektivna se sjećanja u tradicionalnim društvima intergeneracijski prenose predajom. Connerton prihvaća Halbwachsovu logiku promišljanja, ali u analizi ide dalje, jer ga zanimaju postupci prenošenja koji se susreću i u tradicionalnim i u modernim društvima. Na taj način autor želi apostrofirati specifične vrste ponavljanja, s obzirom na to da suvremena društvena teorija ne tretira ni promjenu ni ustrajnost društva na adekvatan način.

S društvenim se sjećanjem susrećemo u više ili manje obrednim predstavama. Postoji bitno neslaganje oko uporabe riječi obred. Connerton prihvaća Lukesovu definiciju obreda kao "pravilom upravljaju aktivnost simboličkog karaktera koja privlači pažnju sudionika na misli i čuvstva koja drže osobito značajnim". Na temelju tog određenja može se reći da obred nije samo ekspresivan, samo formalan, niti je svojim efektima ograničen na obredni povod. Svi se obredi ponavljaju, a ponavljanje automatski podrazumijeva nastavljaju prošlosti. Nacionalistički skupovi, spomen-svečanosti, Nove godine i rođendani specifična su vrsta obreda koja sadrži izričit pogled u prošlost i kalendarsko obilježje. Poziv da se prošli niz temeljnih događaja komemorira u ritualu najjasnije je izrečen u velikim svjetskim religijama. Pritom Connerton ističe važnu karakteristiku ceremonijala ovoga tipa – poziv da se obilježava u kontinuitetu. Može li se na temelju toga zaključiti da komemorativne ceremonije imaju važnu ulogu u oblikovanju sjećanja zajednice? Niječan odgovor i skepsa karakteristična je za psihoanalitičku, sociološku i povijesnu poziciju. Sve te pozicije nastoje razot-

kriti prividne svrhe i značenja rituala, da bi dobile "istinsku" svrhu i značenja koje leže iza fasade ili površine. Connerton komemorativne ceremonije drži sredstvima prenošenja društvenoga pamćenja, a svoju tezu razmatra na dvije razine: raspravlja o odlikama ritualne forme komemorativnih svečanosti koje imaju i drugi obredni postupci te traži *specifikume* komemorativne ceremonije. Na prvoj se razini analize Connerton bavi obredom kao vrstom izvođenja, postavlja ih nasuprot mitovima kao mogućnosti za igranje varijacija te se bavi ritualima koji isključuju mogućnosti varijacija. Ono što komemorativne ceremonije čini posebnim jest kulturno prožimanje izvedbi, koje izričito obavljaju radnje predstavljene kao arhetipske, te retorika ponovnog odigravanja, koja se koristi najmanje trima načinima artikulacije – kalendarskim, verbalnim i gestovnim ponovnim odigravanjem. U komemorativnim ceremonijama zajednica se prisjeća svog identiteta, koji je prikazan i ispričan na temelju velikih uzora. To je kolektivna varijanta osobnoga sjećanja, odnosno davanje smisla prošlosti kao vrsti kolektivne biografije. Priča o velikim uzorima ponovno je izveden kult. Slika prošlosti zahvaljuje opstanak obrednim predstavama, pri čemu sudionici ne mogu samo spoznajno izvesti radnju nego se moraju i naviknuti na te izvedbe. Naviknutost se otkriva u tjelesnom supstratu izvedbe.

Tjelesno društveno sjećanje nepravedno je zanemaran aspekt društvenoga sjećanja, o čemu Connerton govori u posljednjem poglavlju knjige. Tijela koja u komemoracijama stilizirano izvode slike prošlosti svojom trajnom sposobnošću izvođenja pojedinačnih postupaka ujedno čuvaju prošlost. Mnogi oblici sjećanja uježbanih navika ocrtavaju pamćenje pro-

šlosti bez obraćanja povijesnom izvoru i izvode prošlost u sadašnjem ponašanju. U sjećanju navika prošlost je nataložena u tijelu. Connerton razlikuje dvije vrste društvene prakse: inkorporiranu praksu (poruke koje pošiljatelj(i) upućuju sredstvima trenutačne tjelesne aktivnosti ili prijenosom koji se događa samo kada njihova tijela izražavaju tu aktivnost, npr. stisak ruke) i zapisane postupke (skladištenje i čuvanje informacija dugo nakon što je ljudski organizam prestao informirati, npr. fotografije). Inkorporirajući i zapisani postupci predmet su interpretativne aktivnosti. Inkorporirani postupci većinom su predmet hermeneutičkih ispitivanja, a zapisi predmet hermeneutike. Connerton raspravlja o razlici između tjelesnih vještina (geste), ponašanja tijela (ponašanje za stolom i kontrola teka) i ceremonije tijela (ustav počasti na dvoru u Versaillesu). Izvođači se u svakom slučaju podsjećaju spoznajnim značenjem, a sjećaju se činom izvođenja. Tjelesna postupanja specifične kulturne vrste zahtijevaju kombinaciju kognitivnoga sjećanja i sjećanja navika. Odgovarajuće izvođenje pokreta inherentnih repertoaru grupe podsjeća aktere na sustav klasifikacija koji grupa smatra važnim i zahtijeva primjenu sjećanja navika. Navika je znanje, a tijelo sadrži sjećanje. Zapisi i tekstovi bili su povlašteni zadaci interpretacije, jer je aktivnost tumačenja postala objekt razmišljanja. Temelj za drugorazredno značenje tjelesnih postupanja pripremila je moderna prirodna znanost, koja je tijelo shvaćala kao objekt među drugima, kao stvar. Područje objekata hermeneutke bilo je određeno pojmovima o tome što je uzeto kao karakteristična odlika čovjeka – svjesnost i jezik. Život nije shvaćen kao fizička činjenica, nego je pripćen i ispričan, a tijelo tekst, kôd, nositelj značenja. Inkorporirani postupci imaju i specifična obilježja koja su dodatno utjecala na njihovo zanemarivanje – jednom naučeni, izvode se automatski te ne ostavljaju za sobom trag, dokaz volje koja nešto za sobom želi ostaviti. Zato se zapis smatra povlaštenim oblikom prenošenja sjećanja nekoga društva, a širenje i razvoj

sustava zapisa u društvu držimo sredstvom omogućavanja ekspanzionalnoga razvoja vlastitih sposobnosti pamćenja. Connerton odbacuje takvu tezu i ističe mnemoničku važnost i ustrajnost inkorporiranog. Relativno neformalni skupovi radnji koje je promatrao kao kulturno specifične tjelesne postupke posjeduju odlike koje imaju i komemorativne ceremonije, koje su i sačuvane u izvodenju. Prošlost, dakle, može biti zadržana u svijesti sjećanjem navika nataloženih u tijelu.

Connertonov je rad provokativan i inspirativan u globalnom pozivu sociolozima da uvedu ljudsko tijelo kao osobni prostor u socijalnu teoriju, ali i u pitanju koje njegov rad upućuje hrvatskim sociolozima, povjesničarima i antropolozima – kako se hrvatsko društvo sjeća?

Marija Geiger

Tomislav Markus EKOLOGIJA I ANTIEKOLOGIJA Kasna tehnička civilizacija i mogućnosti radikalnog ekologizma

Biblioteka Razvoj i okoliš, Zagreb, 2004.,
351 str.

Autor Tomislav Markus čitatelje u predgovoru informira o tome kako je knjiga napisana sa željom da se potakne intelektualna rasprava koja zastupa pristup radikalnog ekologizma. Nadalje, autor upozorava da ona nije priručnik iz socijalne ekologije, nego se od čitatelja zahtijeva pred-

znanje o toj problematici. Tako nas Markus upozna s činjenicom da je knjiga pokušaj kritike tehničke civilizacije sa stajališta dubinske ekologije, koja je u Hrvatskoj, po autorovu mišljenju, gotovo nepoznata.

Djelo je podijeljeno na četiri poglavlja. Prvi dio knjige nosi naslov *Ekologija i tradicija. Uspon tehničke civilizacije*; drugi dio *Mit o napretku*; treći dio, *Anatomija antičkološkog društva*, obrađuje teme kao što su evolucionizam i specistička hijerarhija, mogućnosti i ograničenja animalizma, objašnjava pojmove svemirska utopija i planetarna maya, govori o oblicima reformističkog ekologizma (ekološki pokreti, održivi razvoj, ekopaternalizam i neomaltuzijanstvo) te o ljevičarskim ekološkim doktrinama; četvrti dio knjige, *Više-nego-ljudski-svijet: obrisi ekologije budućnosti*, donosi tri teme. To su: ekologija i radikalna kritika tehničke civilizacije, antropocentrizam i ekocentrizam te tehnika, civilizacija i demokracija.

Dakle, u prvom poglavlju *Ekologija i tradicija. Uspon tehničke civilizacije* autor započinje tvrdnjom kako sva živa bića djeluju na okolinu i prilagođuju je svojim potrebama, jer je to osnovni uvjet njihova opstanka. S tim na umu, Markus nas vodi kroz povijest i znatne promjene okoliša – od ledenoga doba do danas – i govori o nekim korijenima moderne tehničke civilizacije. Tako spominje tradicionalna društva i njihovo shvaćanje života i prirode, nazivajući ih neindustrijskim društvima, u kojima postoji niska razina ljudske intervencije u okoliš, dok se ona mogla vidjeti u predmodernim društvima i kasnije prilikom utemeljenja gradova. Razrađujući problematiku, autor spominje Baconov program (da se čovjek postavi kao gospodar prirode ekspanzijom tehnike). Stoga, kaže autor, priroda stoji nasuprot tehničkom čovjeku koji je nastoji osvojiti i integrirati u obliku tehničkih artefakata u tehničku civilizaciju. Tako ovdje navodi i ključne pojmove, kao što su budućnost ili pak kategorija napretka, te prirodu kao skladište sirovina. Kada govori o mišljenju antropologa, spominje Paula Shepada, ali

isto tako i značenje djela književnika Daniela Quinna i Thoma Hartmanna. Nadalje, niže objašnjenja i tumačenja prirode vezana uz antičku i helensku filozofiju prirode u vrijeme pred Sokratista, sofistama, spominje Sokratovo stajalište, mišljenje Martina Heideggera, 16. i 17. st. i čovjekovo sve veće suprotstavljanje prirodi te 19./20. st. i tehničku razinu osvajanja prirode. Markus nas upoznaje i s Leibnizovom *philosophia perennis* te Lynneom Whiteom i njegovim razmatranjem o kršćanskom antropocentrizmu, sa Saint-Simonovim "novim kršćanstvom", a spominje i tumačenje Thoreaua, Hammonda, Jacquesa Ellula, Wosterera i Arnolda Toynbeea te mnoge druge. U raspravljanju autor se u više navrata vraća u renesansu i njezino shvaćanje tradicije i prošlosti, no isto tako smatra kako je potrebno spomenuti tadašnje vizionare budućnosti i predstavnike antitradicionalizma. To su istaknuti mislioci poput Galileja, Bacona i Hobbesa.

U drugom dijelu pod naslovom *Mit o napretku*, na samom početku autor navodi kako su napredak mogli zagovarati pojedini intelektualci, filozofi, religiozni reformatori u smislu osobnoga duhovnog, moralnog i religioznog prosvjetljenja. Tako spominje francusko prosvjetiteljstvo 18. st., Enciklopediju, elitističku i aristokratsku filozofiju te ekonomski orijentirane pisce poput Turgota, Quesnaya i neizbježnog Adama Smitha. Budući da autor ovdje govori o ideji napretka, spominje Condorceta i njegovu ideju kako je zapadna civilizacija vrhunac napretka. Markus, nadalje, ostaje u 18. st. te govori o autorima ideje o "dobroj ljudskoj prirodi" kao duhovnoj i moralnoj preobrazbi čovjeka: Fergusonu, Humeu, Diderotu, D'Alembertu, Montesquieuu, Holbachu, Condorcetu, Lessingeru, Herderu, Schilleru, Goetheu, Kan-

tu, Fichteu. S druge strane, pak, spominje mišljenje francuskih ekonomista i socijalista utopista, koji se zalažu za ekonomske i materijalne promjene, pa nam otkriva važnost Saint-Simona. Od radikalnih kritičara moderne civilizacije autor nas upoznaje sa stajalištima Bergsona, Ortege y Gasseta i Berdjajeva te sa socijalnom ekologijom Murraya Bookchina. U daljnjem izlaganju vraća se u srednji vijek, kako bi spomenuo općečovječanski napredak kod Hesioda, Lukrecija i Augustina, a potom nas informira o duhovno-kulturnoj i tehničko-ohlokratskoj koncepciji napretka. Ono što također valja spomenuti jest činjenica da je tehnika sustav djelovanja i metoda u kojem se strojevi, infrastruktura i instrumentalne vještine integriraju u cjelinu, a sve zato da bi mehanički čimbenici sve više zamjenjivali ljude. S obzirom na to, navodi kritičare koji smatraju kako tehnika postaje svjetonazor: Heidegger, Berdjajev, Jaspers, Mumford i sl., te književnike antiutopijskih nazora. To su Zamjatin, Huxley, Orwel, Bradbury, Vonnegut. Pridružuje im mislioce s kraja 19. i početka 20. st. koji smatraju kako materijalni razvoj nije dovoljan za prosvjećivanje ljudi, pa govori o Nietzscheu, Wallasu, Bergsonu, Sorelu, Freudu, Le Bonu, Durkheimu, Weberu i drugima. Tijekom rasprave predložuje nam pomalo zastrašujuću činjenicu kako tehnički čovjek živi u društvu koje ne razumije i koje ne kontrolira te uz to spominje i konzumizam i Heideggerovo objašnjenje konzumizma. Slijedi informacija o pretečama animalističkog pokreta, o Henryju Saltu i Albertu Schweitzeru, a dotiče se i kritike moderne civilizacije s ekološkog stajališta u SAD-u pa spominje Davida Thoreaua, Georgea Perkinsa Marsha, Walta Whitmana i Johna Muira.

Treći dio knjige, *Anatomija antiekološkog društva*, autor otvara temom evolucionizma i specističke hijerarhije, objašnjava pojmove antropocentrizam i ekocentrizam, što je specistička hijerarhija (gradacija među vrstama i ekološkim sredinama). Upoznaje nas s duhovnim ili simboličkim teoretskim antropocentri-

mom i Descartesovim mišljenjem o tome, a slijedi i izlaganje o Darwinovu evolucionizmu. S obzirom na to, autor se dotiče i Maxa Horkheimera, I. Kanta, Spinoze te Arnea Naessa. Slijedi autorovo predočavanje ciljeva ekološke kritike (zanimanje za istrebljenje vrsta, za degradaciju ekosustava i biotopa, za klimatske procese i sl.), s kojih prelazi na temu animalističkih pokreta u Hrvatskoj i na taj način upozorava na problematiku nasilja koje ljudi provode nad neljudskim bićima. Stoviše, informira nas o brojnim takvim situacijama, kao što je npr. simboličko izživljavanje u religiozne svrhe, laboratorijski eksperimenti u medicinskim istraživanjima, genetski inženjering i mnoge druge. Tako govori o pojavi animalističkih pokreta i o već spomenutim Schweitzeru i Saltu, a uz njih ističe rad R. Rydera, P. Singera, T. Reagana, B. Rollina. Isto tako govori i o medicini i o njezinu razvoju i istraživanjima pa spominje Samuela Hahnemanna (osnivač homeopatije), pojam "patogene klice" i štetne mikroorganizme modernoga tehnološkog doba koje pogoduju njihovoj ekspanziji zbog niza čimbenika. S tim u vezi spominje Dubosa i njegovo promišljanje o bolestima u modernom svijetu, Karla Jaspersa i njegov *Grenzsituationen* te Rousseaua i njegovo mišljenje da su ljudi bolesniji što je društvo civiliziranije. Dalje, autor se dotiče i alternativne medicine kao ekološki prihvatljivije, koja, po njegovu mišljenju označuje negaciju tehnolatrije. Važno je, svakako, spomenuti kako autor naglašava da ne opravdava ni jedan eksperiment u kojem se nanosi patnja živom biću i gdje je ono objekt manipulacije. Tomislav Markus upoznaje nas i s holističkom ekološkom etikom, "etikom zemlje" Alda Leopolda te također spominje Naessa i neke druge ekološke etičare, npr. Rodmana i Callicotta. Slično tome, daje

uvid i u kritiku industrijskih farmi i mesne industrije, u kojoj prednjače Val Plumwood i Paul Shepard. Sljedeća tema koju autor obrađuje u ovom dijelu knjige donosi njegovo mišljenje o području kvantne mehanike i atomske fizike kao o značajnim pojavama modernoga doba. Tako spominje prodor u svemirsku utopiju, podsjeća na utrku SAD-u i SSSR-a na tom području, spominje Saganovo djelo "Kozmos" te se i dalje bavi tehničkim čovjekom kao neograničenim gospodarom Zemlje. U daljnjoj razradbi govori o neobuzdanom tehničkom optimizmu i želi za prelaskom materijalnih granica te spominje pojedince koji se za to zalažu: Hermann Kahn, Buckminster Fuller, Arthur Clark, Julian Simon. Tako autor dolazi do spoznaje kako sva ta nastojanja tijekom 19. i 20. st. neprestano povećavaju čovjekov utjecaj na okoliš radi njegova "kultiviranja" ili pak uništavanja. Slijedi upoznavanje čitatelja s pojmom tehnička maya (sustav kolektivnih iluzija tehničkoga društva) te s nizom kritičara koji analiziraju modernu civilizaciju: Mumford, Anders, Horkheimer, Heidegger, Ellul, Goldsmith, Rowe, Sessions. Spominje i mnoga djela koja govore o sveopćoj ekološkoj katastrofi: *Blueprint of Survival*, *The limits of the Growth*, *The last Days of Mankind* itd. te nam поближе objašnjava jedan od ključnih pojmova u ovom djelu – pojam ekološke krize. Autor nastavlja približavajući nam oblike reformističkog ekologizma te govori o ekološkim pokretima, o zelenim strankama u Njemačkoj i njihovim predstavnicima (Gruhl, Bahro), o Sierra Clubu (John Muir), nadalje informira čitatelja o održivom razvoju, spominje *Burtland report* iz 1987., konferenciju u Riju 1992. i neke autore koji se izjašnjavaju o održivom razvoju: Naess, Rothenberg, Sessions, Worster, Crist, Bookchin. U definiranju i objašnjenju pojma ekopaternalizma spominje ove autore: T. Roszak, Skolimowski, Bookchin i Callicot, kao i koncept ekološke restauracije (Elliot, Katz), a od oblika ekopaternalizma navodi *new age*, ekološku teologiju, socijalnu ekologiju, reformistički ekofeminizam te neomaltuzijanstvo, pri čemu spominje osnivača Malthusa i Juliana Hux-

leya, Paula Ehrlicha, Garretta Hardina. Naposljetku, Markus ovaj dio knjige završava ljevičarskim ekološkim doktrinama, od kojih spominje socijalizam, anarhizam, marksizam i feminizam kao kritiku tehničke civilizacije. Tako od predstavnika ekološkoga marksizma spominje Johna Fostera, Paula Burketta, Reintera Grundmanna, Petera Dickensa, Davida Peppera i mnoge druge, dok od najpoznatijih ekofeministica spominje Carolyn Merchant, Rosemary Ruether, Val Plumwood, Ariel Salleh i sl. Kada govori o koncepciji manipulirajuće elite, Markus spominje Thomasa Painea i kritičare Burkea, Maistrea, Bonalda, Arnolda, Morrisa te, slično tome, i kritičare čovjeka mase: Jaspersa, Heideggera, Spenglera i sl. Vezano uz anarhističku tradiciju, govori o Proudthonu, Kropotkinu i Bakunjinu. Dotiče se pojma "environmentalne pravde" te spominje Davida Ortona i njegov "lijevi biocentrizam". Informira nas o grupi zelenih anarhista i primitivista i njihovu vođi Johnu Zarzanu te, naposljetku, raspravlja o dubinskoj ekologiji. Uz imena spomenutih teoretičara, autor nas upoznaje s reformističkim ekološkim etičarima kao što su Callicot, Rolston, Attfield, Hangrove i sl.

Više-nego-ljudski-svijet: obrisi ekološke budućnosti, naziv je četvrtoga poglavlja Markusova djela. Zastupa mišljenje kako je ekologija nužna za radikalnu kritiku tehničkoga društva te govori kako ju je Paul Sears nazvao subverzivnom znanosti. Zapravo, autor ovdje donosi već neke spomenute analize tehničke civilizacije, odnosno njezine ideološke temelje. S tim u vezi govori o tehničkoj ekspanziji i o osvajanju prirode, ali isto tako i o liberalnom zalaganju za osobne slobode i razvoj individualnosti, pa u skladu s tim spominje liberalne teoretičare Poppera, Hayeka, Berlina, Rawlsa, Nozicka, Rortya i Haber-

masa te prvo djelo u kojem je dana ekološka kritika tehničke civilizacije, a to je Mumfordov "Mit o mašini". Nadalje, objašnjava pojmove kao što je teorija kaosa ili, pak, ekološki management te mnoga imena ekologa i biologa čija se mišljenja tiču ovih pitanja: Lobelock, Commoner, Wilson, Gould, Hardin... Slijedi definiranje pojmova antropocentrizam (ljudi su jedini izvor vrijednosti i smisla) i ekocentrizam (prednost ekološkoga sustava), spominje interspecistički sukob interesa, prava njezinskih bića, zalaganja ekoloških humanista. Posljednja tema koju Markus obrađuje u samoj završnici svoga djela tiče se odnosa tehnike, civilizacije i demokracije. Tako tehniku predstavlja u obliku njezine planetarne moći koja je antiekološka, a moderna tehnička civilizacije najštetnija je tvorevina u ljudskoj povijesti – s kulturnoga i ekološkoga gledišta. No iako je tako, autor završava spoznajom kako je tehnička civilizacija jača nego ikad, a tehnički čovjek svuda slavi svoje carstvo te u ime napretka gazi sve pred sobom.

Snježana Čehulić